

לשאלת התייחסותנו לביקורת המקרא בהוראת התנ"ך

ברצוני להתייחס לשתי דוגמאות שבהן נתקלתי בעבודת ההוראה השוטפת, ושבהן ראיתי לנכון להתייחס להיבטים שונים שנתחדדו ע"י ביקורת המקרא ותרמו להבנת הכתוב ומשמעותו. נקודת המוצא העקרונית ביחסנו לביקורת המקרא הייתה: להכיר בכלים המדעיים שבהם משתמשת הביקורת ובעבודות העולות בעקבות שימוש בכלים אלה אך לנפות את המסקנות שאינן מתחייבות ושאין מוכחות, בלשון אחרת, לערוך "ביקורת על הביקורת". נקודת מוצא זו משותפת, למעשה, ביחס לכל תוצאות המדע, ובעיקר חשובה ביחס לכל הסתירות שהציב המדע ביחס למחשבת היהדות. גם הביקורת על התנ"ך, כל עוד היא משתמשת בכלים מדעיים שנשתכללו בעת החדשה: כלים ספרותיים, לשוניים, היסטוריים וכיו"ב, היא בכלל תוצאות המדע. וכפי שאיננו יכולים לטמון את ראשינו ולומר, שמדע הביולוגיה הוא שקרי לחלוטין (והלוא אנו נהנים מאוד מתוצאותיו), כך לא נוכל לפתור את ביקורת המקרא כשקרית ותו לא¹. אם פתרון שכזה יספק אותנו, ודאי שלא יסתפקו בו תלמידינו, אשר יום אחד "יתגלה" בפניהם שישעיהו השלישי חי במאה ה-5 קודם למניינם... (לעיון, קתדרה 41, עמ' 5 ואילך).

הדוגמה הראשונה שבה נעסוק תהיה:

השוואת ברכות יעקב לבנים מול ברכות משה לשבטים - בראשית, מ"ט, א-כ, מול דברים, ל"ג, ב-כט. בדוגמה זו ייתקל כל מורה המלמד ספר בראשית או ספר דברים. השוואת הברכות מתחייבת בעיקר לנוכח השינויים המשמעותיים בין הברכות, הן בסדר השבטים והן בתוכן עצמו. בהשוואה זו עסקו כבר פרשנינו המסורתיים (יעוין ב"בינה במקרא", עמ' 215-217). תרומתה של ביקורת המקרא בהשוואה זו הינה בחידוד ההבדלים. לצורך ההדגמה איעזר בדברי אברהם בן-יוסף בחוברת "ברכות ושירות בתורה" (בהוצאת יסוד) ביחס לברכות לשמעון ולוי. בדברי יעקב לשמעון ולוי בברכותיו אין כלל ברכה אלא קללה מפורשת: "ארור אפס כי עזי". ובדברי משה 'נעלם' כביכול שבט שמעון, וקללת הפיזור של שבט לוי הופכת לברכה - "ברך ה' חילו". הפתרון המוצע להבדלים בחוברת הנ"ל הוא: הרקע ההיסטורי שבו נאמרו הברכות, ואצטט מדבריו:

"הרקע ההיסטורי לדברי יעקב, כנראה, קדום עד מאוד, ולא אטעה אם אשער, שהרמזים השונים כרוכים לא בתקופת ההתנחלות בלבד, אלא גם בתקופת האבות... באשר לתקופת ההתנחלות, עובדה ידועה היא, ששבט לוי לא זכה לנחלה, ואנשיו היו מפוזרים בקרב שבטים אחרים; ושבט שמעון, גם ישיבתו עלובה הייתה, כי הוא נאלץ להתגורר באזורים הצחיחים שבשולי נחלת יהודה (יהושע, י"ט, א).

ומהו הרקע ההיסטורי למצבו המיוחד של שבט לוי, המתואר בברכת משה? יש אומרים, שמצבו של השבט השתנה בימי דוד, ובעיקר בימי שלמה. דוד ושלמה הזדקקו לאנשי מנהל ואנשי צבא. שלמה הזדקק לכלי קודש (אחרי בניין המקדש); והלויים, שלא הייתה להם נחלה, ולא התפרנסו מן החקלאות... מונו לתפקידים הנ"ל, ומכאן שינוי היחס לשבט".

1 דברינו מתבססים על מאמרו של הרב מרדכי ברויאר, לימוד פשוטו של מקרא - סכנות וסיכויים, המקרא ואנחנו, דביר, תל אביב; [הע' מערכת; ועיין עוד ר"מ ברויאר, פרקי מועדות, ירושלים, תשמ"י, בשער הספר ובמבוא; הנ"ל, תורת התעודות של בעל שאגת אריה, מגדים ג, אלון שבות, תשמ"ז] וכן על מאמרו של פרופ' יהודה אליצור, אמונה ומדע בפרשנות המקרא - עקרונות תחומים ומגמות, אמונה דת ומדע, הכינוס השנתי למחשבת היהדות, שנה י"א, בהוצאת משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הפתרון הזה שהודגם ביחס לשמעון ולוי מיושם בחוברת הנ"ל ביחס לכל השבטים. ומכאן, ל"ביקורת על הביקורת". את הפתרון כפי שהוא לא נוכל לקבל. והלוא מאמינים אנו, "שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום היא התורה שניתנה למשה, ושהיא כולה מפי הגבורה, כלומר - שהגיעה אליו כולה מאת ה'" (מתוך הקדמת הרמב"ם לפרק חלק). לדעתנו, הפתרון ההיסטורי כשלעצמו נכון. מצב השבטים לפי ברכות יעקב שונה ממצבם בברכות משה. אלא, כפי שלבואה יש כוח להתייחס למציאויות היסטוריות מעבר לזמן אמירתה, על אחת כמה וכמה התורה, וכפי שהכתוב בעצמו מעיד בכותרת ברכות יעקב לבנים: "... האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים" (בראשית, מ"ט, א).
ומה נפלאים דברי הנצי"ב בבראשית, מ"ט, א:

"דבאמת איך משמעות ב'אחרית הימים', בכל מקום על ימות המשיח. תדע, הרי בפרשת וילך כתיב 'וקראת אתכם הרעה באחרית הימים'. וגם בדברי יעקב אבינו יש הרבה דברים שלא יהיו כן בימות המשיח, כמו -'זבולן לחוף ימים ישכן'. ובחלוקת דספר יחזקאל אינו כן. ובלעם אמר לבלק: 'אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים'. וזה אינו בימות המשיח. שכבר בטל ונעקר אומה מואב מן העולם. אלא משמעות 'אחרית הימים' היא סוף ימי התקופה שהמדבר עומד בו. משום הכי יעקב דיבר בתקופת הגלות, ומה שיהיה ביציאת מצרים ומכניסתם לארץ ישראל בימי השופטים, שהיה נחשב כל המשך לביאה. עד שנתיישבו בטח בסוף ימי דוד ושלמה... ומשה רבנו דיבר בתקופה של חטאת ישראל כאשר החלו לסור מאחרי ה' אחרי שלמה".

לפי דברי הנצי"ב, המשמעות ההיסטורית של המושג 'אחרית הימים', בספר בראשית שונה מזו של ספר דברים. לכן מתייחסות הברכות למצבים היסטוריים שונים. באמת, חזרנו לאותה נקודת מוצא. את העובדות אנו מקבלים, הברכות מדברות על שבטים הנמצאים במצב היסטורי שונה. אם כי את המסקנה אנו הופכים - הן לא נתחברו על רקע זה, אלא נאמרו כנבואה לעתיד בעבור מצבים היסטוריים שונים. ולפיכך נסיק אנו: ברכות יעקב נאמרו כנבואה על תקופות ההתנחלות והשופטים, וברכות משה נאמרו כנבואה על תקופת המלוכה. תרומתה של ביקורת המקרא כאן חשובה מאוד. כל השינויים שהצבענו עליהם, ורבים אחרים (יעוין בחוברת הנ"ס, מתפרשים ומקבלים משמעות היסטורית, ונשמעים מאוד באוזני התלמיד.

הדוגמה השנייה שבה נעסוק תהיה תרומתה של ביקורת המקרא ביחס לשאלת מחבריו של ספר ישעיהו. בגיליונם של המורים לתנ"ך בביה"ס הכלליים, "על הפרק", נתפרסם לאחרונה (אלול תשמ"ו) מאמר ראשי, הבא לשכנע את מורי הרב"ך בקיומו של ישעיהו השלישי: "בכל זאת ישעיהו השלישי 5" מאת פרופ' אלכסנדר רופא. פשוטה, לדברי המחבר, הסכמתם של מורי התנ"ך בקיומו של ישעיהו השני, וכעת נשאר להוכיח שהיה מחבר שלישי לספר. שאלת מחבריו של ספר ישעיהו נכבדה מאוד, ואין בדברינו יומרה להתמודד אתה בכל היקפה. אנו רוצים להצביע על מספר נקודות מרכזיות בשאלה זו, אשר יכולות לבוא לידי ביטוי בהוראה שלנו בביה"ס התיכוניים הדתיים.

נקודת המוצא של ביקורת המקרא ביחס למחברי ספר ישעיהו הייתה: ההבדלים הבולטים בין שני חלקי הספר: פרקים א'-ל"ט (מלבד ל"ה); מול מ'-ס"ו (כולל ל"ה). יעוין לצורך זה בהרחבה ב'תולדות האמונה הישראלית' לי. קויפמן, כרך ח, עמ' 51-156.

ההבדלים הבולטים הם: ריכוז נבואות נחמה, מלחמה בעבודה זרה והמושג "עבד ה'" - בחלקו השני של ספר ישעיהו, וכן 'היעלמותו' של מלך המשיח מבית דוד, ולעומתו, הצגתו של כורש

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

כ'משיח' (מ"ד, כח; מ"ה, א) והזכרת חורבן המקדש וירושלים בסוף הספר (ס"ד, ט-ו). כל אלו הביאו את ביקורת המקרא למסקנה, שהחלק השני של ספר ישעיהו מתאים לתקופת שיבת ציון (ההוכחות המכריעות: הזכרת כורש וחורבן המקדש). וברור מכאן, שלספר ישעיהו ישנם שני מחברים: הראשון - ניבא בפרקים הראשונים (אי-ל"ט) בתקופת המלוכה (ימי עוזיהו עד ימי חזקיהו); והשני - ניבא בימי כורש (פרקים מ'-ס"ו).

בנקודה זו יצא לחדש פרופ' אלכסנדר רופא, שגם בחלק השני ישנה חלוקה פנימית בין מרכיביו, כדלקמן: פרקים מ'-נ"ג; פרקים נ"ד-ס"ו. במאמרו הוא מצביע על כך שזוהי אכן מסקנת רוב החוקרים הנכריים כבר למעלה מ-100 שנה. היא נדחתה בידי רוב החוקרים היהודיים מסיבות תיאולוגיות. לדעתם, נקודת המוצא של החוקרים הנכריים הייתה אכסיומה תיאולוגית נוצרית, ובעזרתה הם הסיקו על שני מרכיבי החלק השני. החוקרים היהודיים שלא קיבלו אכסיומה זו, דחו את מסקנות המחקר! פרופ' אלכסנדר רופא מנתח את ההבדלים העיקריים שמצא בתוכן שני החלקים. לדעתנו, אם קיימים הבדלים בתוכן, אי אפשר להתעלם מהם, ולכן נציגם בטבלה הבאה:

ישעיהו מ'-נ"ג	ישעיהו נ"ד-ס"ו
המושיע: כורש (מ"ד, כח; מ"ה, א); האל מסתתר (מ"ה, טו); הגאולה בעלת אופי היסטורי.	המושיע: ה' (נ"ט, טז-כ; ס"ג, א-ז; ועוד); הגאולה נסית (ס"ו, טו; ס"ה, יז).
שלטון העולם כד; מ"ה, יג).	שלטון העולם מרוכז בידי ישראל (נ"ה, ה; ס"א, ח).
ריכוז נבואות שיבה לארץ (מ"ג, טז-כ; מ"ח, כ-א).	ריכוז הבטחות לירושת הארץ (נ"ד, ג; נ"ז, יג; נ"ח, יד; ס' כא; ס"ג, יח; ס"ה, ט).
ציפייה אוטופית שהגויים יכירו בה' (מ"ה, יד, כג).	בעית הגרים מעשית (נ"ד, טו; נ"ו, ח).
אישיות אתית אחת - כחוטא שריצה את עונשו(מ', ב; מ"ג, כה; מ"ד, כב; מ"ח, ח).	העם מחולק בין שתי קבוצות: "עבדי ה' (נ"ד, יז; נ"ז, יג; ועוד) מול "עוזבי ה'" (ס"ה, יא-יב; ס"ו, יד, יז).
אמונתם של גויים, וישעיהו נלחם בה (מ"א, כג; ועוד).	חטא שישראל חוטאים בו בפועל (נ"ד, ג-יב; ס"ה, א-ז; ועוד).
הנבואה תמיד תתגשם - "ודבר אלהינו יקום לעולם" (מ', ח, כז; מ"ד, כה-כו; ועוד).	הנבואה היא שליחות להגשמת חפץ ה' אבל קיומה נעלם מאתנו (נ"ה, ו-יא).
רמזים היסטוריים ערי יהודה זקוקות לנחמה (חרבות? - מ', ט).	ירושלים והמקדש חרבים (ס"ד, ט-י).

חשובים לדעתנו גם דבריו של פרופ' אלכסנדר רופא בהמשך מאמרו: "אנו יכולים להמשיך ולהתכחש לה [ר. ר. - להבחנה בין ישעיהו ה' לישעיהו הג'], ומה התוצאות? לדעתי, ערפול וטשטוש של המסר המיוחד **שבכל קבוצת פרקים**. הרי מצאנו שוב ושוב את ישעיהו השלישי סותר את דברי קודמו. אבל אם אין כאן שני נביאים אלא אחד, הריהו אומר דבר והיפוכו, משמע, אין הוא אומר שום דבר, וזאת ממש תהיה מסקנה של התלמיד החושב: הנביא איננו יודע מה הוא מדבר, ואולי אין זה הנביא אלא המורה שבכיתה... **בין כה וכה נזדלזל המקצוע**: אין כאן לימוד ואין כאן חומר למחשבה, אלא דיבור בעלמא..."

בנקודה זו נחזור לנקודת המוצא של התייחסותנו, ונבחן, האם ההבדלים שצוינו לעיל הם בגדר עובדות, ואם כן, האם המסקנות (על דבר מחברי הפרקים) מתחייבות. אנו מציעים לכל קורא

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לבדוק את ההבדלים שצוינו בטבלה. לדעתנו, הם בגדר 'עובדות', ויש לקבלן במישור הפשוט. את הפתרון להבדלים שהוצע במאמר הנייל איננו יכולים לקבל. אנו אמונים על דברי רבותינו במסכת בבא בתרא (יד-טו) על דבר מחברי התני"ך, ובפרט על דבר מחבר ספר ישעיהו. לדעתנו, פתרון שיוכל לעמוד בקריטריון הנייל (שיש לספר ישעיהו מחבר אחד - ישעיהו הנביא, שחי בתקופת המלוכה), יתקבל מתוך בחינת הנבואה **כנבואה**. דברי נבואה המובאים בתני"ך מתאימים, לפי מסורת חז"ל, לשעה ולדורות. וכפי שהנצי"ב הצביע על המישור לדורות בברכות לשבטים, ומצא שברכות יעקב מתייחסות לדור שונה מהדור שאליה מתייחסות ברכות משה, כך מצאנו בדברי פרשנינו בספר ישעיהו.

שד"ל בפירושו לספר ישעיהו מצביע על פרק נ"ב, יג - כנקודת מפנה במשמעות הדור שאליה מתייחסת הנבואה. לדעתו, מכאן ואילך מדובר על: "הפיזור האחרון, צרות הגלות והגאולה העתידה". כאשר הגאולה העתידה מתחילה בנבואת "רני עקרה" וגוי, כלומר, מפרק נ"ד ואילך. ייתכן לקבל את פירושו של פרופ' אלכסנדר רופא, כפי שהורחב בקתדרה 41 (עמ' 5-6). פרקים מ"ג ומ"ד יתפרשו כנבואה שנאמרה לשם דור שיבת ציון - תחילת התקופה הפרסית. והחל מנ"ד ואילך, הנבואה נאמרה לשם דור המאוכזב מגאולת כורש ומתאים היסטורית לרקע של סוף התקופה הפרסית ואילך, החל מהמאה ה-5 לפנה"ס ואילך).

במישור של הנבואה **כנבואה לשעה**, נשתמש בשיטתו של פרופ' י. אליצור. לדעתו, יש לראות את ההבדלים בין פרקי ישעיהו (א'-ל"ט מול מ"ס-י"ו) בהתאם לרקע ההיסטורי שבו נאמרו הנבואות. עד פרק ל"ט אנו מתייחסים לשלב ההיסטורי של ימי המלוכה עד כישלון סנחריב בשערי ירושלים. החל מפרק מ' אנו מתייחסים להמשך התקופה - לאחר מסע סנחריב. ניתן לראות החל מפרק מ' את האכזבה הגדולה מתוצאות מרד חזקיהו והדרדר שחל במצבה המדיני והרוחני של יהודה, שהוביל אותה לזרועות ימי מנשה.

כל אותם הבדלים בולטים שהצבענו עליהם בראשית דברינו, יתפרשו כדלקמן:

- א. ריכוז נבואות נחמה - כתוצאה מהירידה במעמדה המדיני של יהודה, חורבן של ערי יהודה במסע סנחריב והפיכתה של יהודה למדינה וסאלית של אשור (מלכ"ב, י"ח, יג; דבה"ב, ל"ג, ד).
- ב. ריכוז המלחמה בעבודה זרה - המעבר מעבודת ה' הנלהבת של ראשית ימי חזקיהו לעבודה זרה פעילה בימי מנשה מתפרשת כתוצאה מהמסקנה הרוחנית שהסיקה מלכות יהודה בעקבות כישלון המרד (מלכ"ב, כ"א ג-ז; דבה"ב ל"ג, ז).
- ג. ריכוז נבואות "עבד ה'" - כתוצאה מהפילוג שחל בתוך ישראל. עובדי ה' הנרדפים ע"י המלכות (המדרש מציינין שישעיהו הנביא נרצח ע"י מנשה המלך - מלכ"ב, כ"א, טז; בבלי, יבמות, מט), לעומת עובדי עבודה זרה ("עוזבי ה'") - הנתמכים ע"י המלכות.
- ד. היעלמו של מלך המשיח והצגתו של מלך נכרי כמשיח - שוב כתוצאה מכישלון חזקיהו כמשיח ("ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח" - סנהדרין, צד).
- ה. הזכרת חורבן ירושלים והמקדש - כתוצאה מהכנסת הפסל האשורי למקדש, חרב ביהמ"ק הרוחנית, ונסתלקה שכינה מתוכו (מלכ"ב, כ"א, ז; דבה"ב, ל"ג, ז; יחזקאל, ח', ג; י", ד, יח; בבלי, ר"ה, לא).

לדעתנו, יש בגישה זו גם כדי להסביר את היחס בין שני חלקי ישעיהו, שהחל מפרק מ' ואילך. פרקים מ"ג ומ"ד נאמרים על רקע האכזבה מתוצאות מרד חזקיהו ומסע סנחריב. האפשרות של גאולה היסטורית עדיין קיימת, אם כי לא ע"י מלך מישראל. הנחמה לערי יהודה, המאבק בכוח הרוחני של האלילות, ריכוז נבואות השיבה לארץ (הציפייה לחזרת הגולים מיהודה במסע סנחריב ובהגליות שלמנאסר משומרון - מלכ"ב, י"ז). ישנה ציפייה שהגויים יכירו בנס הגדול שקרה במסע סנחריב וכיירו בה'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

החל מפרק נ"ד משתקף, לדעתנו, רקע היסטורי של מעבר מאכזבה להסקת מסקנות מעשיות. ומבחינה היסטורית אנו נכנסים לימי מנשה ממש. מכאן ואילך משתקפת מלכות יהודה של ימי מנשה שבהם עשה "הרע בעיני ה'" (שהרי חזר בתשובה בהמשך - דבה"ב, ל"ג, יב-יט: . על רקע זה יש לראות את ההבדלים, כגון: המושיע איננו דמות היסטורית, ישנה אכזבה מהתהליך ההיסטורי הטבעי, ולכן הגאולה נסית, ע"י ה'. יהודה מצטמקת מבחינה מדינית (דבה"ב, ל"ג, יא), ולכן ישנן נבואות על שלטון ישראל וירושת הארץ. גויים יושבים בארץ ישראל, ולפיכך ישנה גם בעיה מעשית של יבני נכר הנלוים על ה" (הגרים). הניגוד החברתי בין "עובדי ה'" הנרדפים לבין "עוזבי ה'" אשר עובדים עבודה זרה ממש, מתפרש היטב על רקע ימי מנשה. ולשם כך נזכיר את המדהש על דבר המשפט שערך מנשה לישעיהו הנביא, כשבסיומו הוצא ישעיהו להורג. זה לדעתנו גם סיוע משמעותי לדעה שפרקים אלו נאמרו על רקע ימי מנשה, למרות שאין זה מצוין בכותרת הספר. (יש לציין, שגם ספרים נוספים נאמרו, לדעת חז"ל, בימי מנשה, ומחמת הביקורת הקשה עליו, לא זכה מנשה ששמו יתנוסס בכותרתם - ספרי יואל, נחום וחבקוק - יעוין בבבלי, בבא בתרא, יד.)

חורבנם של ירושלים והמקדש מקבלים משמעות מעשית על רקע הכנסת הצלם להיכל. נסכם דברינו להלן:

ישעיה, מ'-נ"ג	ישעיה, ג'-ד-ס"ו
משמעות הנבואה לשעה	משמעות הנבואה לשעה
האכזבה מתוצאות מרד חזקיהו - מסע סנחריב. סוף ימי חזקיהו.	תוצאות האכזבה: ימי מנשה שבהם עשה "הרע בעיני ה'".
משמעות הנבואה לדורות	משמעות הנבואה לדורות
נבואת גאולת כורש - מתאים לתחילת התקופה הפרסית.	נבואת הגאולה העתידה (כתוצאה מהאכזבה מגאולת כורש) - מתאים לסוף התקופה הפרסית ואילך.

בהענקת משמעות להבדלים אנו משיגים מספר מטרות. אין אנו מתעלמים מההבדלים בתוך הנבואה. אנו משתמשים בביקורת המקרא, מבקרים אותה ומנפים את הפתרונות שאינם מתחייבים. התלמיד איננו יוצא מבולבל מהמסרים השונים אלא מחוזק בכוחה הרוחני הנעלה של נבואת ישראל המקנה פתרונות שונים למצבים שונים.